

II.

Augustinovics Pál életrajza,

tekintettel a lengyel unitáriusok történetére.*)

I. **A** férfit, kinek életrajzát vázolni akarom, mint szegény ifju lépett a világba, esze s szorgalma által fényes pályát vívott önerején magának, magas hivatalokra emelkedett, szép vagyont szerzett, s takarékosága által meggyűjtötte, hogy halála után is jótékonyan hasson, s emléke tisztelve éljen.

Augustinovics Pál ez, az erdélyi unitárius vallás-közönség egyik első rangu jóltevője. Hagyománya már magában nagy becsű, de növeli értékét az, hogy saját gondos szerzeményéből állott, s hogy azt czélszerűen szabályozva hagyta, melyszerint a mellett, hogy folyvást gyümöleszik, önmagát is növeli, s így míg a jelenben segít, a jövőt biztosítani igéri; növeli továbbá e hagyomány értékét, hogy vele a nevelés s oktatás szent ügyének áldozott, még pedig oly egyházban, mely noha hazánknak nem csak törvényes, hanem, mondhatni, leginkább saját szülöttje, mert itt vette életét, s itt, a keleti Kárpátok közt, fejtette ki magát: mindazáltal e sokat szenvedett honnak talán legtöbbet szenvedett gyermeke volt, melyre utolsó nemzeti királyunk, szelid lelkű II. János, óta fejedelmi kegy nem mosolygott, melynek törvényességét saját testvérei sem mindenkor tisztelték, s mely három száz év óta a közös édes anyai szeretetet nélkülözve, mint árva, minden örökség nélkül, sokféle viszontagságok közt, apostoli szegénységgel, de kiapadhatatlan buzgósága, életrevaló igyekezete s mindenekfelett megtörhetlen lelki ereje által önmaga tartá fenn magát, szeretve szüntelen az iránta oly mostoha hazát és nemzetet.

Ily egyházon segített Augustinovics, nem mondom, a legváltóságosabb időben; mert ki tudja megmondani, hogy századok során

*) Olvastatott a kolozsvári unitárius főtanodában a jun. 11-kén 1868. tartott jóltevők-ünnepén.

anynyi nyomoruságaink közt mikor volt számunkra a segély a legvárva-vártabb! De anynyi bizonyos, hogy Augustinovics segélye oly időben jött, hogy lehetetlen ebben is a Gondviselés jóvoltát nem játnunk; egyszerre jött az hazánk újjászületése korával, midőn körülöttünk mindenütt „haladás!“ volt a jelszó, s midőn az idő tölünk is, kik elmaradni soha sem akartunk, új áldozatokat kívánt, s midőn, fájdalom, a haladás tavaszában egy nagyszerű, honunk felett sötéten elvonult vihar is megint csak áldozatot követelt!

A tetemes újabb áldozatokat e válságos időkben korántsem fedezhette ugyan a fennebbi alapítvány; vallás-közönségünk nagyjainak és kicsinyeinek, egyházi s világi hiveinek kellett megint közös buzgósággal az oltárhoz járulni, lerakni reá izzadt kezekkel, de lángoló szívvél a másfél százezer forintnyi segélyt, mint irva van aranybetűkkel történetünk egyik fényes lapján örök példaul az utódok számára; a nagy szükségben mindazáltal Augustinovics alapítványa is nem csak lényegesen segített, hanem jövőre néző reményeinket is erősítvén, egyszersmind növelte erkölcsi bizodalunkat.

Kegyelettel kell tehát említnünk e nevet, mely idegen hangzásu ugyan, mert az emberi hidegség egykor más hazából szorította hozzánk az e nevet viselő elődöket; de mely név azért előtünk e hazában s ez egyházban egy jó hazafit, egy mivelte lelkü keresztény embert és egy nemes jóltevőt jelöl Augustinovics Pálban.

Nem ígérek ez életrajz folytán regényes jeleneteket, megkapó változásokat; nincsenek ebben zajos hullámzások s kápráztató színek, melyek a kőnynyü kedélyt mulattathatnák. Egy zajtalan életet kísérvnk, mely — mint a völgy forrása — csendesen veszi kezdetét, s folyammá növe is csendesen, de hasznosan hat a vidékre: me en pályafutását végzi.

Az Augustinovics-család lengyel származásu volt, egyike azon családoknak, melyek 200 év előtt onnan vallásukért száműzettek. A nagylelkü Lengyelország, mely a 16-ik század közepén tárt karokkal fogadta a nyugati országok üldözötteit, s menhelyet adott a vallási meggyőződés zaklatottjainak, a 17-dik század közepén szükkeblü ridegséggel saját gyermekeit kergette tüzhelyeitől idegen földre. A nagy erények s nagy bűnök ama végzetes hullámzása látszik ebben is, mely — mint erős szenvedélyek szokták az izgékony véralkatu testet — e szerencsétlen országot csaknem szakadatlanul emésztette, erejét lankasztotta, s végre kimerültségében a sir szé-

lére juttatta. Szomorú igazság, hogy Lengyelország bukását a benne dult, olykor dühöngésig fajult, vallási viszongások idézték elő leginkább, ápolván magában a különböző felekezeteket, fájdalom, azért, hogy később — Saturnusként — önmaga emésztsze meg szülőtteit, vagy a mi ép oly iszonyu, hogy a testvéreknek fegyvert adjon kezökbe egymás ellen!

Legyen szabad itten kitérőleg egy elpusztult ország még régebb elpusztított vallásfelekezetének, a lengyel unitáriusoknak, a felettök sötétlő kétszázados romokból egy egyszerű emléket állítanom. Az erdélyi unitáriusoknak is kijutott az élet keserűségeiből, de amazok többet szenvedtek, emlékezzünk egy pillanatig rólok.

II. A lengyel protestántizmus a 16-ik század első felében közvetlen három forrásból vette életét; egyik forrás az ugynevezett cseh-testvéreknek a lengyel szélekre való tömeges áttelepedése volt, kiket I. Ferdinánd szigorúsága kényszerített a kivándorlásra; másik az Olasz- és Németországból, Svájczból s Német-Alföldről ide vonult egyes tanult férfiakkal szivárgott be; a harmadik magában Lengyelországban egy tudományuk s állásuknál fogva kitünő hazafiakból Krakóban alakult körből kezdett kihatni, melynek központja Lismanini Ferencz, Bona Sforzia királyné gyontatója volt. Ebben a körben a reformátorok tanait bonczolgatták, s a kath. egyház hibáiról s visszaéléseiről tanakodtak. Itt jelent meg 1546-ban a hollandi Pastorius Ádám, s köztök az Isten oszthatatlan egységét először penditette meg. A társaság érezte, hogy nagy kérdés jött szőnyegre, többen tartózkodva szóltak hozzá; de Fricius Modrevius András, a király titkára, a kérdést bővebb vizsgálat alá vette, s később a háromság ellen nyilatkozott, s Sylvae című könyvében fejtegette nézeteit.¹⁾

Öt év mulva Laelius Socinust, e nagyhirű olasz nemest is Lengyelhonban látjuk, ki unitárius nézeteiért, melyeket buzgón terjesztett, már Svájcban sem talált eléggé biztos menhelyet. Ő ez alkalommal szoros ismeretségbe jött Lismaninival, s innen számítják ez utóbbinak is az unitarizmus felé hajlását, ki gyontatói hivatalából nem sokára ki is lépett.²⁾

1) Sandii Biblioth. Antitrin. p. 36. — Krasinski: Gesch. der Reformation in Polen. Nach dem Engl. bearbeitet von W. A. Lindau. Leipzig, 1841. 56. lap.

2) Bock: Hist. Antitrin. Tom. II. p. 594. — Lubienecii Hist. Refor. pol. p. 40.

De első, ki a secemini zsinaton 1556-ban nyilván elvetette az athanasiusi háromság-tant, tagadván a fiunak örökkévalóságát s az Atyával való egységét, Gonesius vagy Goniódzki Péter volt, egy tudós pap, ki a vilnai püspök pártfogásával a német egyetemen, majd Svájcban huzamosan tartózkodott. Bátor fellépése nagy hatást idézett elő a zsinaton, némelyek mellette, de a többség ellene nyilatkozott; mindazáltal mindnyájan protestánsok lévén, hogy a hatalmas kath. hierarchiának magok ellen új fegyvert ne adjanak: zaj nélkül akarták czúttal a dolgot elhalasztani, azt határozván, hogy Gonezius nézeteit terjeszszék Melanchton eleibe, s aztán egy jövő zsinaton vegyék újból tárgyalás alá.¹⁾ Az 1558-beli bresti zsinaton Gonezius több pontokra nézve is bővebben kifejtette nézeteit, miért a Kálvin-követők őt magok közül kizárták s papi állásától megfosztották. De voltak pártolói is, s ezek közt nevezetesen Kiszk a János, Samogitiai starost, egy igen gazdag s tekintélyes úr, ki Gonezius nézeteit vallván, ezt saját városába, Wengrowba hitta papnak, s itt, ugy a vidék más helységeiben is unitárius ekkleziákat alapított, s azokat bőkezűleg segítette.²⁾

Ugyanazon évben a pinczowi zsinaton tovább folyt a vita, hol az anti-trinitárius hitelvek ellen kemény támadást intéztek; de ezeknek is most már több védői álltak szemben, köztök az előttünk ismeretes Blandra ta, a királyné orvosa, ki csak szent írásból vett helyekkel felelt s bizonyított, miáltal legyőzhetetlenné tette ügyét.³⁾ Ez időben még Czechowicz, Satorius, ki közbevetőleg megjegyvezve, az első lengyel-nyelvtan szerzője volt, Remigi us Chelmicki s a merész Pauli Gergely tüntek ki, mint az anti-trinitárizmus terjesztői. Pártjok már oly hatalmas volt, hogy Melanchton, Bullinger s más külföldi tekintélyek határozott kárhoztatásai sem sokat értek; Béza ösztönzése⁴⁾, hogy nyuljanak fegyverhez az anti-trinitárius eretnekség ellen, szintén elhangzott; a többi protestánsok nem adhattak véres példát ma, melyet holnap más oldalról ellenök alkalmazhattak volna. Az 1560-ki wilnai zsinaton Radziwill herczeg, a zsinat vezetője, roszszalását nyilvánította Kálvin keménysége ellen, s a helyett, hogy Blandratát eretneknek tartsa, őt a következő évben Pinczowra összehívott zsinat vezetésére helyettesül nevezte ki.

1) Sandii Bibl. Ant. p. 41. — Lubieniecii Hist. Ref. Pol. p. 111. —

2) Krasinski. Gesch. 135. — 3) U. o. 137. 138. — Rees: Racovian Catech. London, 1818. XXV. — 4) Krasinski. Gesch. 136.

A zsinatok darab ideig egymást érték, egy évben kettő, három. A vitás kérdések szaporodtak, a nézetek élesebben elváltak, a vetélkedés mind hevesebb lett, több-több férfiú állott szemben, köztök tekintélyes s nagy befolyású főemberek is. A trinitárius és anti-trinitárius protestánsok közt mindemellett évekig tartotta magát a remény, hogy talán kiegyezhetnek s a szakadást elkerülhetik. Ed-dig hát a hitelvek különbözése daczára még mind egy vallásközön-ségnek tartották magokat, s a támadásokat közösen igyekeztek ár-talmatlanokká tenni. Ezért az 1562-ki pinczowi zsinat, Blandrata sürgetésére, oly általános határozattal végződött, melyszerint a há-romság s más olyan kifejezéseket, melyek a szent-írásban nincsenek meg, minden pap kerülje, s egy-házi beszédekben szorosán a bibliához tartsák magokat¹⁾. Ez bizonyára a legbölcsebb eljárás volt, de lehetett-e várni, kivált azon idők szellemétől, hogy a szakadás be ne követ-kezzék? Oly példa volt volna az, mely a 19-ik században is csak kivételesen mutatkozik Hollandiában s a higgadt németek közt, míg Franciaországban, ugy látszik, most következik be, hogy a prote-stáns név alatt az eddig együtt élt testvérek tovább meg nem fér-hetvén, válni kényszerülnek. Ime, három század enyhítő lelke vonult el ama idők óta felettünk, s a világ egyik legmiveltebb pontján, Párisban, nincs a ker. szeretetnek még az az uralkodó ereje, mely Krisztus hiveit az örök Isten színe előtt együtt egy közösségben leborulni indítsa, a nélkül, hogy Isten állatjában s személyében való minősége felől előbb egymás meggyőződését gyanakodva számba ne vegyék!

A mi tehát a lengyel protestánsok közt már kikerülletlen volt: a szakadás be is következett. Már 1563-ban a Kálvin-köve-tők külön zsinatot tartottak, melyen az unitárius nézeteket kárhoz-tatták. Az unitáriusok hasonlókép külön zsinatra gyűltek még ez évben Mordyban, hol 42 pap által egy hitczikk íratott alá, mely szerént Jézus istenségét el nem ismerik, noha a három-egység szót megtartották, mint mondák, azért, hogy mások gyengéit ki-méljék²⁾. Ez időtől fogva külön egyházzá szervezkedtek az unitá-riusok is; központjuk Pinczow volt, honnan p i n c z o v i á n o knak is neveztettek.

1) U. o. 138. — 2) U. o. 140.

A vallási forrongás most Lengyelországban tetőpontját érte. A király az egyezséget még egyszer meg akarta kísértetni, e végre 1565-ben minden hitfelekezetűeket összehívott Piotrkowba egy nyilvános gyűlésre. A cseh-testvérek, reformátusok s unitáriusok küldöttei meg is jelentek, de a katolikusok s Luther-követők elmaradtak, amazok okul adván, hogy a római szent szék nem engedi meg, hogy hitelvek felett ily gyűléseken vitatkozhasanak. E gyűlésen hevesen folyt még egyszer a vita az unitáriusok s reformátusok közt, de miután ezek a szent atyákat s első egyetemes zsinatok határozatait vették alapul, melyeknek canonszerű tekintélyét amazok nem ismerték el: minden eredmény nélkül kellett elvégre is egymástól megválniok, s köztök ezuttal az utolsó összekötő szálak is megszakadtak¹⁾. És elkülönítették templomaik, iskoláik s egyéb intézményeik is végképpen, a magokéiról az unitáriusok ettől fogva külön gondoskodtak.

A mi a lengyel protestánsok lételének jogi alapját illeti: ezt először az 1556-beli országgyűléstől nyertek, törvényül kimondatván, hogy „minden nemes ember oly vallást fogadhat el s olyan istenitiszteleket tarthat házában, milyen lelkiismeretével megegyezik, csak hogy az a szent íráson alapuljon²⁾.“ Eddig hát törvény nem védelmezte a protestánsokat; volt azonban eddig is két hatalmas támaszuk, egyik a nép rokonszenve, mely tömegesen védelmére sietett üldözött vezéreinek, másik a nemesség nagy szabadsága s féltékenysége, melynél fogva folyvást protestált és dacolt oly hatalom emelkedése ellen, mely sulypontját az országgyűlésen, sőt az országon is kívül találván, az alattvalók vagyona, becsülete és élete felett rendelkezessék. Sokat kedvezett a király türelmes elnézése is, ki ha adott is ki egy-egy rendeletet a protestánsok ellen, szigorú elégtételbe vételét nem szorgalmazta. Aztán főképp a reformátusok- s unitáriusokhoz mindjárt kezdetben a főemberek közül is sokan csatlakoztak, kiket kimélni az eszélyesség kívánta. Így a megdöbönt kath. hierarchiának hová-tovább, mind inkább kellett éreznie, hogy az eretnokség ellen hozott régebbi országos törvényeket elég szigorral alkalmazni, a protestántizmus áradatát gátolni, minden erőfeszítése mellett sem bírja; sőt tapasztalnia kellett, hogy egyes esetekben az által, hogy ítéleteit erőszakkal is ke-

1) Lubieniecii. Hist. Ref. Pol. p. 201. — 2) Krasinski. Gesch. 111.

resztül vitte, önmagának úrtott többet; s midőn tekintélyét mindenképpen megóvni törekedett: tulzott eljárása által éppen alá ásta.

A fennebbi országgyűlés a pápától kívánta továbbá, hogy a mise nemzeti nyelven tartassék, az urvacsora mind két szín alatt szolgáltatassék ki, a papok nősülhessenek, az évi fizetmények szüntessenek meg, s végre, hogy tartassék egy lengyel nemzeti egyetemes gyűlés a vallási kérdések végleges kiegyeztetetése végett. A pápa ezekre évek mulva egy nuntiussal s később jézsuitákkal felelt.

A protestáns vallásokat még inkább biztosította az 1573-ban tartott országgyűlés, mely az országban minden felekezeteket törvényesen egyenjogúaknak nyilvánított¹⁾. E törvényhez azonban a nemesség önzése egy záradékot tett, mely a nemességnek jobbágyaikra nézve a vallást illetőleg is szabad rendelkezési jogot adott, mi által a nép egészen uraihoz köttetett, elzáratott meggyőződésének szabad követhetésétől.

Látszólag nyugalom állott tehát be a különböző felekezetek közt; de viszongásaiknak azért nem lett vége. Sőt miután mindenik törvényesen biztosítottnak tudta magát; miután a protestáns felekezetek egymást politikailag is nélkülözhetni vélték: ez óta egymás iránt kiméletlenebbek lettek. Leginkább az unitáriusoknak kellett vigyázni magokra; hiszen már ekkor lehetett a többi protestánsok közt is egyes hangokban azt a nézetet hallani, hogy a törvényes egyenjogúság csak a szent háromságban hívőket illethetné. Mindazáltal csaknem száz év mulva következett be a romlás, melynek ezen egyes hangok előfutói voltak.

III. Az unitárius egyház 1565 óta tehát Lengyelország egyik önállóan szervezett egyháza volt, habár egyes hitelveikre nézve különböztek is. Hogy az örökké való Isten csak egy, ebben mindnyájan egyetértettek; de a Jézusra nézve, míg némelyek őt alsóbb rangú istennek, vagy Isten első teremtményének hitték, mint Arius: mások embernek tartották, még pedig viszont némelyek oly embernek, ki csodálatos fogantatás által szeplőtlen szüztől született, mások meg József és Mária fiának tartották. Kérdés volt továbbá Jézus imádása. A szent lélekről egy értelemben voltak, mindnyájan isten erejének, s nem külön lénynek vagy személynek hitték. Ezen kívül némely alárendelt hitelvekben is különböztek. A kereszt-

1) U. o. 165.

séget szentségnek nem tartották. Az urvacsorát, a helvét-hitűekkel együtt, csak emlékeztető jeleknek tekintették. Az isteni tisztelet külső formáját illetőleg, hasonlóan ez utóbbiaknál bevett formákkal maradtak¹⁾.

Az 1579-ben Erdélyből Lengyelországba jött *Socinus Faustus* volt az, kinek sikerült a lengyel unitárius egyházban az eltérő nézeteket minden lényeges hitelvekre nézve egyesíteni. Ez a kitünő olasz nemzetségből származott, nagy tudományu férfit, nemes jellemével, megnyerő modorával néhány év alatt nagy tekintélyre jutott a lengyel unitáriusok közt; mindezekhez járult befolyásának emelésére, hogy az előkelő Morsztyn lengyel nemes családból nősült, mi által a legtekintélyesebb lengyel családokkal jött ismeretségbe, s részint bővebb viszonyba. Befolyása az 1588-diki brzeszi zsinaton jutott teljes diadalra, hol minden lényeges hitelvekre nézve közmegegyezéssel egy hitvallást állíttatott meg, mely azután a lengyel unitárius egyház köz-hitvallása volt. Ez az ismeretes *Racowikáté*, melyet Socinus halála előtt két évvel 1605-ben s 1619-ben megint kiadott Smalcus Bálint és Moskorszewski Jeromos²⁾.

Socinus, mint vezére a lengyel unitárius felekezetnek, mely róla *socinianusnak* neveztetett, gyakori megtámadásoknak volt kitéve minden oldalról, 1598-ban pedig egy erőszakos bántalmazásnak szinte áldozata is lett. Ugyan is „A megváltó Jézus Krisztusról“ című munkájának megjelenésekor a krakói tanuló ifjuság által felizgatott nép lakására tört, kivonczolta s az utczákon meghurczolván, a legdurvább módon bánt vele. A bőszen népe kezeiből, a mártyrháláltól két egyetemi tanár mentette meg. De becses könyvtára s minden írásai megsemmisültek, miket a 60 éves öreg életével váltott volna meg. Végkép elhagyván Krakót, ezután nem meszse, Luklawice faluba huzódott, hol 1607-ben végezte munkás életét. Ágnes nevű leányát *Wisowaty*, egy lengyel nemes, vette nőül, kinek fia volt a később nagy hirre jutott *Wisowaty András*.

A lengyel unitárius egyház virágzásának legszebb kora az 1585 és 1638 közti félszázadra esik, s ez időben központjukul

1) Lásd bővebben: Morczkovius „*Politica Ecclesiasticáját*.“ Nürnberg 1642. — 2) A R. kátét németül kiadta Smalcus 1608-ban s megint 1612-ben, Moskorszewski pedig kiadta latinul 1609-ben.

Racowot lehet tekinteni. Ezt a várost 1569-ben építtette a podoliai kormányzó, Sieninski, ki Kálvin tanaihoz hajolván, ezek számára itten templomot s iskolát alapított. A városka gyorsan szép és népes várossá nőtte ki magát, s az unitáriusoknak is nem sokára népes eklézsiájok alakult benne. Az alapító fia maga is unitáriussá lévén, nem csak pártfogásával, hanem bőkezű kedvezményekkel emelte ügyöket. A racowi főtanoda európai hírűvé lett, más országokból is tudott tanulókat vonni magához; tanárai közt jellesekdek Ruarus, Ostorodus, Crellius, Wiszowaty, Lubieniecki, Lengyelország első rangu tudósai. A tanulók száma olykor meghaladta az ezeret, melyből 300—400-an nemes családbeliek voltak. Könyvnyomdája nem csak egy unitárius irodalmat teremtett, hanem sok tudományos művel is gazdagította a lengyel irodalmat. Mig Racowot némelyek Socinianus-Romának, mások Sarmát-Athenenek nevezték. De nem csak a tudománynak, hanem az ipars kereskedésnek is egyik legvirágzóbb pontja volt e város. Mi lett belőle később, az unitarizmus kiirtása után? kietlen, nyomoru helység, Lengyelország jövő sorsának szomoru előképe!

A Racowin kívül kitünőbb iskoláik voltak még a lubartowi, a kisielini (Volhyniában), a luklawici (Krakó tartományban), hol Socinus sirja van. Főbb eklézsiáik az említett helyeken kívül voltak Pinczowban, Lublinban, Piasziban, Sandeczben, Bereczeskoban, Niemieczben, hová a kiew-tartományi nemesség tartozott, Nowogrodekben (Litvania-tartományban), stb.

De a mint számok, erejük s befolyásuk nőtt: bajaik is szaporodtak a többi felekezetekkel; anyagi s szellemi gyarapodásuk csak növelte ezek féltékenységét. Daczára tehát törvény által biztosított állásoknak: sokat kellett ez időben is szenvedniök, s különösen a jézsuitáktól, kik 1561-ben behozatván, újból szervezték a kath. ügyet az elvesztett tér visszahódítására, a protestántizmus elnyomására. Az unitáriusok látván az intő jeleket, több versen, utoljára 1619-ben, kísértették meg a reformátusokkal szövetséget kötni a fenyegető közös veszély ellen, de siker nélkül. Pedig nekik is érezniök kellett a csapásokat. Felhozom pl. csak a krakói erőszakoskodásokat. Itt 1574-ben gazdag templomuk egy felbőszített népcsoport által feldulatott, s 50,000 aranyra becsült kincsök raboltattott el belőle¹⁾. A következő évben temetőjüket rombolták szét:

1) Krasinski. 182.

hullákat ástak ki s bántak velök embertelenül. Két év mulva több protestáns házakat rohantak meg, fosztogattak, s főleg a papokat s tanítókat bántalmazták. Majd megint egy protestáns temetést támadtak meg kövekkel, a koporsót feltörték s az utczákon meghurczolt női hullát a Vistulába dobták'). S daczára a hatóság, ugy a katolikus egyházi előjáróság roszalásainak s olykor erélyes fellépésének, ily jelenetek, láthatatlan kezek által vezetve, többször, s nem csak Krakóban ismétlődtek. Ok volt tehát a protestáns felekezetek szövetkezésére, de ha a reformátusok, Luther-követők s cseh-testvérek egymással még ekkor nem bírtak szövetkezni, noha nem egyszer kísértették meg: hogyan szövetkeztek volna az unitáriusokkal! Az országgyűléseken gyakran hangzottak a sérelmi panaszok, de ritkán kellő orvoslással.

A jézsuita törekvések azonban nyiltabban s erősebben az 1580-dik év után Báthory István utolsó éveiben s különösön a jézsuita III-ik Zsigmond alatt kezdtek mutatkozni. De mellőzve a kisebb jelentőségű csapásokat, melyeknek az unitáriusok is mind gyakrabban voltak kitéve, sietek a catastrofához, mely őket eltemette.

Egy pár esetet azonban, melyek az utolsó csapást előzték meg, említetlen nem hagyok, ha fájdalmat ébresztenek is, hadd jellemezzék ama kor szellemét s az eszközöket, melyekhez a vallási elfajult szenvedélyek olykor folyamodtak. Egyik eset a *Tyscovicus* János gyászos sorsa, ki Biesk városban (Podoliában) város-gazdai hivatalt viselt. Ellenségei vádolták, hogy számadásának némely pontjai hűtlenek, s esküt követeltek tőle. A vádlott, noha sértett önérzettel, kész volt eskünni, de a maga hite szerint az egy mindenható Istenre. Vádlói követelték, hogy a szent háromságra, vagy a megfeszített Krisztusra esküdjék, s egy keresztet adtak kezébe, az idevezítő képével. A felindult, szerencsétlen ember megfelejtkezve e szent jelvény iránti tiszteletről, földre dobta. Nem mentem hibáját, de mégis borzadok a büntetéstől, mely őt e tettiért érte. Mint a szent háromság meggyalázóját arra ítélték, hogy nyelve, aztán kezei s lábai levágattassanak, ezután feje vétessék, s végre tagjai megégettessenek. A rettentő ítélet Warsóban, 1611-ben hajtatott végre²⁾.

Egy más eset Racowban, 1638-ban történt; ugyanis két tanuló gyermekes gondatlansággal a város egyik végén egy keresztet kö-

1) U. o. 183. — 2) Rees Racov. Catech. XXXIII.

vekkal hajgált, s róla Krisztus alakját leverte. E botránkoztató tettért az illető növendékek mind a tanoda előjáróságától, mind szülőiktől kemény büntetést szenvedtek. De e nem volt elég. A krakói püspök e tettben a vallás megszenteltségét látván, s azt a racowi főtanodában tanított gonosz elvek következményének állítván, terhes vádat emelt, s a főtanoda lerontását kívánta minden további törvényes eljárás mellőztével. E dolog nagy zajt gerjesztvén, országgyűlés eleibe került. A protestáns képviselők megdöbbenetek a követelésen, s oly példát látván benne, mely máskor talán ellenök is alkalmaztathatnék: ellenszegültek s egyelőre csak törvényes nyomozást sürgettek. De majd rábeszéltetni engedték magokat, hogy ők, a többi protestánsok, a katolikusokkal a szent háromság hitében egy alapon állnak, s éppen ez alap van az eretnek socinianismus által meggyalázva, tehát közös ellenségről van szó. Állították, hogy az 1565-beli törvény, mely a vallások szabad gyakorlatáról szól, s mely azután többször megerősített, a socinianusokat nem védi, míg a többi protestánsok az által biztosítva vannak. Ezek végre azért-c, hogy a sociniánok védelmével magokat ne comprommittálják: feladták a további védelmet, s beléegyeztek, hogy a racowi ügyet a senatus intézze el. A senatus, a vádlott fél kihallgatása nélkül hozott ítéletet, melyszerint az unitáriusok racowi temploma, főtanodája s könyvnyomdája bezárattak, s újbóli beállításuk száműzetés vagy halálbüntetés alatt megtiltatott; papjaik s tanáraik, mint megbélyegzett bűnrészesek, kiűzettek az országból. Kevés idő múlva a krakói püspök kathol. templomot alapított Racowban, gazdag alapítványokkal látta el; de a város elhervadt¹⁾.

Sulyos csapás volt ez az unitáriusokra, s következményei még sulyosabbak, mert ez által felbátorítatva, más helyeken is gyakrabban kezdék kezeiket rájuk emelni; mintegy áldozatul valának már oda vetve minden méltatlanságoknak. Kisi és elini s bereczeskói templomaikat s iskoláikat 1644-ben szintén bezárták. Schlichtingiust 1647-ben kiadott confessiojéért²⁾ az országgyűlés száműzte s confessioját bakóval nyilvánosan megégettette³⁾. Sandecz városát 1656-ban három ezernyi néptömeg rohanta meg, felégette s az unitáriusokat, nem kimélve nőket s gyermekeket, na-

1) Lubieniecii Hist. Ref. Pol. 252. — Vindiciae pro Unitariorum in Polonia Religionis libertate, ad calcem Sandii Bibl. Antitr. p. 278. — 2) Confessio Fidei Christianae, edita nomine Eccliarum, quae in Polonia Unum Deum, et Filium ejus unigen. et Spiritum S. profitentur. — 3) Rees. Rac. Catech. XXXV.

gyobbrészt legyilkolta. Hasonló sors érte a Czarkow belieket, s még más helységek lakóit. Czarkowban Wysowaty s Lubyeniecki beces könyvtáraik is a dúlás martaléka lettek. János Kázmér király fogadást tett, hogy ha a svédháborút szerencsésen végzi: az cretnökséget egészen kiirtja az országból. Bevégződván a háboru, még sem merte az özszes protestántizmust megtámadni, már azért sem, mert a protestáns dánkirály s brandenburgi választófejedelem szövetségesei voltak, kiket kimélnie kellett. De ott voltak a már különben is megzilált unitáriusok, s hogy a királyi fogadás bár részben teljesüljön: Karwat nevü jézsuita Isten segedelme iránti hálából indítványozá az 1658-beli országgyűlésen az unitáriusok megsemmisítését. Egy-két szó emelkedett mellett, de elhangzott; s az országgyűlés meghatározta, hogy az unitárius tanokat nyiltan vallani és terjeszteni többet senki se merészelje a legszigorubb büntetés terhe alatt. Kegelemből azonban, mint mondák, három évet engedtek azoknak, kik más vallásra térni nem akarnak, hogy ez alatt vagyonukról rendelkezhessenek. Ezt is megsokalták, s a következő évben az országgyűlés meghatározta, hogy 1660-dik évi július 10-ig minden unitárius vagy térjen a kath. vallásra, vagy hagyja el az országot, különben semmi törvény nem védi többet őket. A szegény unitáriusok, mint üldözött vadak, kétségbe voltak esve. Hiában szólott mellett a brandenburgi választó, hiában hivatkoztak az olivai békekötésre, hiában Isten szent nevére: nem volt irgalom számokra. A zsidók is békében türetek, de az unitárius keresztényeknek nem volt szabad tovább színi a hazai levegőt. A jézsuiták azt hívék, hogy e megtört néppel immár tetszésök szerint bánhatnak, némely befolyásos világiak közbenjárásával, utolsó alkura hitták meg Krakóba az unitáriusokat; ők azonban ezt gunynál egyébként nem vehetvén, nem jelentek meg, az egy Wisowatyn, Socinus unokáján kívül, ki hősiesen védelmezte üldözött hitsorsosait, egy katolikus pap fenmaradt kifejezése szerint: „et si omnes ex inferno prodirent, non possens fortius religionem suam tutari, quam hic unus“¹⁾. De mind hiában; mert nem az ész harcza folyt itt többé, nem érv küzdött érv ellen, igazság igazság ellen; hanem szenvedély és erőszak, kőszivü hajthatatlansággal; az unitáriusokat semmi sem menthette meg már a pusztulástól.

1) Epistola de vita A. Wissowatii, ad Calcem Sandii Bibl. Antitr. p. 252. Lamy. Histoire du Soc. p. 121.

Kik nem bírtak megválni hazájuktól, a családi tűzhelytől, hogy a számkivetés vándorbotjával kezökben egy bizonytalan jövőnek induljanak : azok kénytelenítették a catholicismusnak meghajolni, szivökbe zárván meggyőződésüket. De sokan voltak, kik mindent feláldoztak inkább, mintsem vallásos meggyőződésüket elfojtsák. Ezek vagyonukat idő rövidsége miatt el nem adhatván, vagy csak elvesztegetvén, seregenként keltek útra Poroszország, Szilézia, Németalföld felé, Németország és Svájc egyes helyeire. Egy 380 tagból álló csoport Magyarországra indult, hogy sorsuk annál keserűbb legyen, a határon rablók rohanták meg e hazátlan vándorokat s mindenökből kifosztották. Itt megint két részre válva, némelyek Magyarországon, különösen Teleki István s Ráday Ferencz pártfogásuk alatt telepedtek meg, mintegy 30—40 család pedig Erdélybe jött, hol unitárius magyar testvéreiktől szeretettel fogadtattak.

Ime, egy pár vonás a lengyel unitáriusok történetéből. A többször idézett gr. Krasinski, egy nem unitárius vallásu történetíró mondja, „hogy az igazságnak hódolva, senki sem tagadhatja, miszerint a feldult lengyel unitárius egyházat tudomány, erény és keresztény jámborság ékesítették, s számos érdemeiket kénytelenek még ellenségeik is elismerni ; vitázó-irataikat mérséklet s kimélő illem jellemzik, mi azon időkben feltűnő sajátság¹⁾. S mégis pusztulniok kellett; a keresztény névbe öltözött türelmetlen indulatok megemésztették őket.

Sötét kép, fájdalmas emlékezet ! Ám ha itt végződtek volna ama hon vallási gyűlölködésének átkos dulásai : engesztelő lélekkel tekintenénk vissza egy nagy botlás már elmosódott nyomaira ; de a vallási böszült erőszakoskodás, rettentő például, még két századig rombolt tul a Kárpátokon, egy nemzetet temetett el, s a nagy sir felett, fájdalom, még most sincs béke a keresztény testvérek között ! Hullassunk könnyeket nemünk ily nagy bűnei felett, s kiragadván ama martyrok emlékéit a sötét romokból, borítsunk fátyolt a felidézett történetekre. . .

IV. Az Erdélybe jött lengyel unitáriusok közül némelyek B-Hunyadon, mások Bethlenben és Ádámoson telepedtek meg, de leg-többen Kolozsvártt, hol egy külön lengyel unitárius ekkleziáját alapítottak, mely az erdélyi unitárius püspök felügyelete alatt fenállott a mult század végeig ; utolsó lengyel prédikátoruk Száknó-

1) 328. lap.

vics Izsák, 1792-ben meghalván, a megapadt s egészen elmagyarosodott lengyel unitárius atyafiak egyesültek itteni anya-ekklézsiánkkal, és segítettek megépíteni mostani nagy templomunkat. Az említett kisebb telepek leány-ekklézsiái voltak a kolozsvári lengyel unitária ekklézsiának, de még előbb elenyésztek mint ez. Kolozsvártt a most élő Lászlóczkiak, Késmárkiak, Sinczkiek, stb. még az egykori lengyel unitáriusok ivadékai; s ezek közé tartozott Augustinovics Pál is.

Hogy tárgyam mellett maradjak: mellőznöm kell az erdélyi lengyel unitária ekklézsiák külön történetét, ugy öszszeköttetéseiket a más országokba letelepült s különösen hollandi lengyel hitrokonaikkal, kiktől lényeges pénzbeli segílyt is kaptak.

Az Augustinovicokat az imént említett kolozsvári lengyel unitária ekklézsia jegyzőkönyvei több helyt említik. Egyik Augustinovics Pál 1691-ben lajstromba szedi itteni ekklézsiánk könyveit¹⁾. A mi Augustinovics Pálunk ugyan ily nevü atyja az egyházi térre lépett, s mint hivatalát 41 éven keresztül hiven teljesített pap 1797-ben halt meg a kadácsi ekklézsiában²⁾. Neje volt Mátéfi Lidia, a szent-ábrahámi Mátéfi birtokos székely nemes családból. Gyermekek négy maradt, Pál, Sámuel, Zsuzsánna és Lidia, utóbbi szabédi volt pap Székely Mózes neje, Zsuzsánna pedig szt.-ábrahámi székely gazda, Istvánfi György neje.

A nagyobbik fiu, Pál, született 1763-ban Szent-Ábrahámon³⁾ a nagyatyai háznál. Tanulását kezdette az akkor Csoma István tanítósága alatt virágzott k.-solymosi oskolában, hová akkor a vidékről is sokan vitték gyermekeiket⁴⁾. Majd a kolozsvári főtanodába jött s 1785-ben a deáki sorba lépven⁵⁾, itt három év mulva kitünően végezte tanulói pályáját. Szorgalom és rendszeretet jellemezték a komoly irányu ifjút, s e tulajdonságok azután, mint férfinak is sajátjai maradtak.

Végezven az oskolát, atyja kívánságának engedve, előbb belső pályára szánta magát, noha, ugy látszik, nem nagy kedve volt e pályához. Az utolsó perczben vissza is lépett attól; mert midőn a kis-solymosi iskola-tanítósággal kínálatott meg: kijelenté, hogy az éneklésben gyenge lévén, nem fogad el oly állomást, melyet jól be

1) Az ekklézsia irományai közt. — 2) E. főtanács 1798-ki jegyök. 14. sz. — 3) Kovács Mihály k.-solymosi pap levelei bizonyítják, melyeket az Augustinovics irataihoz mellékeltem. — 4) Ugyanazok. — 5) Isk. protocoll. A könyvtárban.

nem tölthet¹⁾. Ezzel ki is lépett a collegiumból, s az erdélyi kir. táblához menvén, 1792. október 17-dikén jegyzőnek felesküdt Türi László ítélőmester irodájába²⁾. Itt megnyervón a királyi tábla akkori elnöke gr. Bethlen Pál pártfogását, ennek lett continuusa; ugyanekkor gr. Teleki Elek fiai mellett is tanítóskodott. A pártfogásra, a mit különben ügyessége s szorgalma által maga érdemelt ki, szüksége is volt; mert noha atyja papi szűk jövedelmét egy kis anyai rész is pótolta, de mindezt a más három testvér nevelése, s e mellett az anya háztartása annyira igénybe vették, hogy az új cancellista hazulról alig kapott valami segílyt. A kárdot, mely a kir. tábla ifjainak szükséges czimere s egyszersmind büszkesége volt, az ifjú Augustinovics anyja testvérétől, Mátéfi Istvántól kapta, s talán ez volt ifjúságának egyik legreményteljesebb pillanata, midőn magát ezáltal mintegy felavatva látta egy pályán, melyre akkori időben egy szegény ifjunak magát elszánni sokkal több bátorság kellett, mint ma.

A kir. táblától pár év mulva Magyarországra ment a magy. kir. curiához, hol mint hites irnok kevés ideig szolgálván, 1796-ban felment Bécsbe az erdélyi cancelláriához gyakornoknak³⁾. Ekkor folyamodott egyházi főtanácsunkhoz is, kérvén, „hogy míg valamiképen magát Bécsben elhelyezhetné, esztendőnként legyen némi pénzbeli segedelemmel ő hozzája“, igéri, hogy ha az udvari ágensi hivatalt megkaphatja, a mire törekszik, meg fogja hálálni a jótéteményt. A főtanács 20 aranyat határozott Augustinovics segélyezésére⁴⁾. Később megint azt mondja az Egyházi Tanács, „jó leszen igyekezni, hogy valami mód találtassék, mely által nevezett atyánkfia valamivel ezután is segítessék“⁵⁾. Egyházi tanácsunk akkor nem gondolta, hogy e szegénységéhez képest nemes tette által mily tökének vetette meg alapját.

Özvegy édes anyja a zsuki kegyes alapítványra szintén felvetett⁶⁾. Nem tudom az idejét határozottan megmondani, de úgy látszik, 1798 tájatt az ügyvédi vizsgát letette, s ugyanekkor segéd udvari ágenssé, s pár év-mulva rendes ágenssé lett. Ez idő óta sorsa jóra fordult, szerencséje meg volt alapítva.

1) Augustinovics maga beszélte így, élő tanuk bizonyítják. — 2) Itélőmesteri cancellaria Albuma. 125. sz. — 3) Lásd: Rescriptum Reg. dtto 25 febr. 828. Nr. Aulicus 1031. Gubernialis 3320. — 4) Protocoll. Gener. Consist. 1796. 14. — 5) Protoc. Consistorii. 1798. 24. — 6) Prot. Gen. Cons. 1799. 31.

Harmincz évig folytatta az udvari ügyvivői hivatalt Bécsben, miről legyen elég annyit mondanom, hogy a legkeresettebbé s solidabb hitelűvé tudta tenni magát minden irányban. Egyike volt ő azoknak, kik minden lépésüket alaposan szokták megfontolni, s ezen tulajdonságához számítva törvénybeli nagy jártasságát, óvatos finom modorát, mindenekben az időnek s alkalomnak helyes megválasztani tudását, fáradhatatlan tevékenységét, s azt, hogy szolgálataiért zsarolásra soha sem fajult: természetesen hozták magokkal, hogy jó hirneve, mint ágensnek, hamar megalapult s állandóan megmaradt. Sőt ki tudnám mutatni, hogy ő felsége boldogult Ferencz királyunk előtt is egyike volt a kedveltebb s hitelesebb embereknek, mit említett tulajdonságai mellett különösen sok oldalu műveltségének is köszönhetett. Igen, mert Augustinovics, noha mindig halmozva volt ügy-bajos dolgokkal, mint akkori levelezéseinek meglevő koszsza lajstromai is mutatják, mindazáltal nem mulatta el, mintegy üdülést keresve, az irodalom terére is ki-kitérni. Szakmáján, a jogtudomány körén kívül, kedvelte különösen a történelmet, népismét és nyelvészetet, utóbbit gyakorlatilag is anynyira vitte, hogy németül, francziául könnyűséggel beszélt, az olaszt és angolt jól értette, s a latinban, néhai Székely Mihály ítélőmester mondása szerint, mester volt. Szorgalommal olvasta a külföldi lapokat, s az 1815 előtti nevezetes mozgalmakat nagy figyelemmel kísérte, minek azt a hasznát is vette, hogy az erdélyi s magyar urak közül többeknek bizalmas levelezője lett, mi nevét s tekintélyét szintén emelte.

Külsőleg Augustinovics magas, egyenes tartású, száraz alak volt; nyílt homlokkal, átható nyugodt szemekkel, szabályos arczvonásokkal, melyekre a komolysággal vegyült derűltég bizonyos méltóságot vont. Öltözékén ízlés és választékosság látszott. Melyek együtt véve őt külsőleg is feltűnővé tették. E kötet elején álló arczkép Augustinovicsot hiven tünteti fel.

Hogy a hivatalos dolgokkal anynyira elfoglalt ügyvivő s a nagy világban álló ember mind e mellett soha sem felejtkezett meg a távolban rég elhagyott igénytelen rokonokról: eléggé bizonyítja, hogy benne mivelt lélekkel egyszersmind némes szív párosult, a mi jellemét még tiszteletre méltóbbá teszi. Hányszor halljuk, hogy a tanult ember azon mértékben, a mint elméjében az ismeretek újabb, meg újabb rétegei rakodnak le s értelme azokban elmerül, s azon mértékben, a mint egy igénytelen pontról nagyobb és fényesebb kö-

rökbe lépik: mind inkább veszti kedélyének természetes gyöngéd-ségét s érzelmeinek fogékonyságát? Augustinovicéről ezt nem lehet mondani. Ő soha sem feledé özvegy anyját s hozzá irt gyakori levelei soha sem voltak üresek; testvéreit s egyéb rokonait becses ajándékokkal szerette meglepni¹⁾). Kis-solymosi birtokához szép részeket szerzett²⁾), kőházat építtetett, s csaknem ingyen engedte öcsésének használatába. Ennek fiát, Pált, s Székely Mózes sógorának fiait³⁾) a tordai s kolozsvári iskolákban bőkezűen segítette. Még másoknak is, így pl. Száknovics Istvánnak, az említett utolsó kolozsvári lengyel pap fiának, ő volt gyámola, hogy az orvosi pályát Bécsben végezhesse⁴⁾). Nem, nem lehet rideg jellem az, kinek nyomdokain ily tények sorát látjuk.

Ágensí életében, valamint később szorgalmas munkájával szerzett jövedelmét évről-évre gondosan megtakarította; fősvény nem volt, s bár egyszerű házat tartott, de a kényelmet s jó asztalt magától nem vonta meg, hová barátait is szerette meghívni. Azonban takarékos lévén, vagyoniilag gyarapodott. Pedig említett rokonin kívül, nem volt családja, soha sem nősülvén. S így már ekkor egy nemesebb ösztön, szegény rokonin segíteni, s egy magasabb célra idővel áldozatot hozni: indíthatták szorgalomra és takarékoságra. Hátrahagyott irataiból látom, hogy hg. Grassalkovics ezereket kölcsönzött tőle, s az erdélyi urak közül különösen gr. Bethlen Elek, ki sajátkezű iratában egyetlen igaz jóltevőjének nyilvánítja Augustinovicst, mert őt s családját nem egyszer mentette meg a gyaláztattól⁵⁾). Utóbbi végre is ladamosi jószágával elégíthette ki, mely Augustinovicstnak, mint az arról szóló iratok mutatják, 49,602 frt 23 kr. pengő pénzbeli összegben bocsátatott által⁶⁾). Meg kell jegyezmem, hogy Augustinovicst csak szükségből fogadta el ily árban e jószágot, s évekig árulta ugyanez árban, de senki sem vette meg⁷⁾). Azt sem hagyhatom említetlenül, hogy az átvételkor nagyon elhanyagolva volt jószág beállítására még 2—3000-et kellett költenie, s így ez 52,000 pfrtnál kevesebben neki nem állott. E jószágra hátrább még vizszatérünk.

1) Augustinovicst levelei közt rokoninak egész halom meglevő levele tanuskodik erről. — 2) Egyedül anyja fivéréből, Mátéfi Mózesből, 5600 pfton vette meg részét. Levelei mutatják. — 3) Ezek egyike későbbi egyházi főjegyzőnk Székely Mózes. — 4) Iratai közt elég bizonyítvány szól erről. — 5) Sajátkezű levelei. Augustinovicst iratai közt. — 6) Lásd: Kolozsvárt, jun. 10-én 1824. kel. kötelezvényét gr. Bethlen Eleknek. Aug. iratai közt. — 7) Lásd: iratait.

Egyházi k. tanácsunk 1826-ban folyamodványt intézett ő felségéhez, kérvén, hogy az erdélyi kir. táblánál darab idő óta üreségben volt egyik ítélőmesteri hivatal, melyet eddig rendszerint unitáriusok viseltek, hitrokonink közül illetékes egyénnel töltsék be. E kérvény személyes benyújtására Augustinovicis bizott meg; mit ő teljesített¹⁾. Két év múlva Augustinovicis ítélőmesterré neveztetett. Kineveztetése 1828. febr. 25-ről 1631. udv. sz. alatt kelt; felhovatik benne törvénybeli kitünő avatottsága, hosszszas időn keresztül tett dicséretes közszolgálatai s azok által szerzett érdemei²⁾. Uj hivatalába jul. 1-én esküdt fel s igtattatott be³⁾. E hivatalt öt évig vitte kitünően; részrehajlatlan igazságszeretete köztiszteletűvé tette mindenfelé; s ha voltak is előbb, kivált az assessorai sorban némelyek, kik a homo novusra némi idegenkedéssel tekintettek, de képességei, birói jelleme előtt ezek is meghajoltak. A táblai ifjuság szerette mivelte modoráért, melyet az utolsó irtok irányába is gyakorolt, a megbecsültetésért, melylyel előjárói részéről, kivált ha ezek a törpe aristocratiához tartoztak, az ifjuság azon időben csak kivételesen találkozott.

Az erdélyi kir. főkormányshéknél már évek óta több tanácsosi állomás volt megürülve. Törvény szerint, mint tudjuk, az ily magasabb hivatalokra jelöltek terjeszteni ő felsége eleibe az országgyűlést illette; de 1811-től 1834-ig huszonhárom éven keresztül nem tartatván országgyűlés Erdélyben: ezen idő alatt a jelölési jogot maga a főkormányshék gyakorolta. 1827-ben e szerint négy tanácsosi állomásra a főkormányshék 35 jelöltet terjesztett fel azal a kifejezéssel, „hogy fel lehet tenni, miszerint a Karok és Rendek is ezekben nyugodnának meg.“ E nyilatkozat, figyelembe véve az 1834-ki országgyűlés eseményeit, gúnynak tetszhetik. Azonban csak egyszerűen jegyzek meg ennyit, nem ide tartozván ama mindenestre szomorú idők viszonyainak, hazánk roncsolt politikai állapotának, szineskedő alkotmányos senyvedésének bővebb előadásába ereszkedni. Hiszen hol kellene kezdeni és hol végezni az oly különböző színű kivételes állapotok sorát, melyek szegény kis Erdélyünket kísértgették!

Viszszatérve tehát, a felterjesztett 35 jelölt sorában négy unitárius volt, Sala Sámuel, Szentiványi Dániel, Daniel Elek, királyi

1) Repr. Cons. Protocoll. 1. 42. sz. 1826. — 2) Gubern. Archiv. 3320—1828. sz. — 3) U. o. 6481—1828. sz.

táblai assessorok és Augustinovics ítélőmester¹⁾). Az udvar 1832. május 13-ról 1925. sz. alatt a főkormányiszéki négy új tanácsos közt második helyen Augustinovics Pált nevezte ki, előtte Zeyk Dániel, utánna Bartsai János és Hollaki Antal következt (a sorban²⁾), Augustinovics consiliáriusságra lett kineveztetése után még hét hóig, azaz 1832. dec. 22-ig folytatta ítélőmesteri hivatalát, minthogy ekkor csak egyedül volt ítélőmester, s ezen állomást el nem hagyhatta, míg utóda, Földváry Farkas, e hivatalra be nem igttatott³⁾).

E hivatalát is öt évig vitte Augustinovics, az allodiális javak rendes referense lévén. Ő állította össze a főkormányiszék által 1837-ben 1875. sz. alatt kiadott „Utasi tást, a magyar és székesvárosok tanácsa s választott közönsége, pénztárnoka, városgazdája, orátora s számvevői számára az allodiális jók és jövedelmekre felvigyázás s azokról számolás módjára nézve“⁴⁾), melynek czélja a volt, hogy a közjavak kezelésében eláradt visszaélések s hanyagság elháríttassanak. E munka is tanuskodik arról, hogy Augustinovics itt is szakavatottsággal s lelkiismeretesen töltötte be hivatalát, s gondolom nem kevésbé segítette elő az 1837-beli országgyűlésen az erdélyi főszámvévőség elnökévé lett megválasztását, melyben ő felsége által meg is erősítettett ugyan, de októb. 5-én bekövetkezett halála miatt beigtatása meg nem történhetett.

Augustinovics e megválasztás által az ország egyik sarkalatos főhivatalára jutott, milyent előtte több, mint 100 év alatt unitárius vallásu nem viselt; ő, az elődök s család nélküli szegény ember, fokként enynyire emelkedésével legjobban bizonyít önmaga mellett. Nem, rendkívüli tehetségek, eszély s érdem nélkül nem emelkedhetett volna az egykori iskolatanítói candidatus országos főméltóságra, kivált ha nem felejtjük, hogy hosszu pályafutásán tiszta jellemén semmi árnyék nem maradt. Ő ítélőmesteri s később consiliáriusi hivatalait, igaz, hogy — mint mások abban az időben — az országgyűlés befolyása nélkül, octroy utján kapta; ám de ugy viselte azokat, hiven és becsületesen, hogy az országgyűlés, midőn jogaiba visszahelyeztetett, előbb-vittel jutalmazta. S ha mindezek után is még férne a legkisebb kétség e férfiu hazafi jelleméhez, végkép eloszltná azt bölöni Farkas Sándorunk, hazánkknak s egy hazunkknak ez egyik, legforróbb lelkü fia, ki naplójának egyik lap-

1) U. o. 8624—1829 sz. — 2) U. o. 6414—1832. sz. — 3) U. o. 11950—1832. szám. — 4) Megjelent Kolozsvárt, 1837. 4r.

ján¹⁾ kemény szavakkal sujtja az 1834-beli Gubernium szolgását, ki kerülve kerülte a politikai jellemtelenséget, s utált minden törvényteleniséget: s ugyanakkor Augustinovicsnak legbensőbb barátja volt állandóan.

Farkas Sándoron kívül Kolozsvártt még Körmötzi János érdemes püspökünk mondhatta Augustinovicsot benső barátjának, még pedig az iskolai élettől kezdve, mert tanuló társa volt, a sirig. Ki mindenben óvatos volt, a barátságban sem lehetett más. Egyébaránt örvendett a tanult emberek társaságának, kik közül többen, s főkép Molnos Dávid, derék tanárunk, gyakori vendége volt. E vonások is komoly itéletét s mélyebb kedélyét mutatják, mely a tartalmashoz vonzódott, míg a felületes s olcsó áruskodás iránt hideg maradt.

V. Augustinovics vallás-közönségünk kebelében is a legfelsőbb hivatalra jutott. P. Horváth Károly főgondnokunk halála után, 1832-ben aug. 20-án a ny.-szentlászlói zsinaton e hivatalra választott²⁾, Daniel Elek másik főgondnokunk mellé. Jegyzőkönyveink mutatják, hogy Augustinovics — s ezt Daniel Elekről is teljes joggal el lehet mondani, — e szép hivatalát sem tekintette üres czimnek. Ott volt ő, mi alatt Kolozsvártt lakott, egyh. képviselő tanácsunk majd minden ülésében, ott a főtanácsokon és zsinatokon. Buzgó részvétet mutatott minden egyházi s iskolai ügyeink iránt. Figyelemmel kísérte a főtanodai ifjuság tanulását s magaviseletét; a közvizsgálatokon megjelent, s az ugynevezett „contiokon“ is nem egyszer, főtanodánk ez egyik legszebb s régibb intézményin, midőn a felsztályi ifjak sor szerint az öszszes deákság előtt önkészített beszédeket szoktak tartani, elmondás után közbírálatra bocsátván.

Rend és tanulás volt, a mit az ifjuságnak mindenkor ajánlt s tőle kérlelhetlenül követelt. S ha e követelésében olykor tulszigorúnak látszik; ha a mindig nyugodt férfiú talán egy-két alkalommal szenvedélyesen tudott kikelni az ifjuság féktelenkedése ellen: ne feledjük, hogy ez az 1833—34-beli háborgos években történt, oly időkbén, mikor a kormány mindegyre küldte consistoriumunkhoz figyelmeztetéseit³⁾, mikor az ifjuság politikai szenvedélyektől hevülten, nagyobb mérvű zavarokra engedte ragadtatni magát, sőt már

1) E napló kéziratban van az unitár. coll. könyvtárában. — 2) Zsin. főt. jegyzőkönyv. 11. sz. alatt. — 3) Lásd: Repr. Cons. jegyzők. 372: 833, 34: 834, 63: 835. számokat.

véres jelenet előidézésére is alkalmat adott¹⁾). Távol van tőlem, hogy helyesljem az akkori kormány rideg eljárását s erőszakos rendszabásait, mi által mintegy maga ingerelte az érzékenyebb hazafi kebleket; de kérdem, éppen ama kormánynyal szemben nem volt-e elég ok féltetni az ifjúságot s a tanítás ügyét, ha a rendetlenségek tovább áradnak? S ily aggasztó helyzetben nincs-e igazolva a gondos előljáró netaláni elkeseredése, ha látja, hogy atyái intései²⁾ elhangzanak? Vannak helyzetek, melyekben egy látszólagos gyengeség komolyabb megfontolás után erénynek tetszik; vannak helyzetek, mikor a közönbösség kétszeres bűn; mikor az előljáró abban a tudatban, hogy nem vezetetni, hanem vezetni van hivatva, ki kell hogy tegye magát bizonyos elszántsággal az árnak; s ha ily pillanatban egy keserű kifakadást hallatok ajkairól: óvakodjatok keményen itélni.

Igen, Augustinovics rendet és szorgalmat kívánt az ifjúságtól szigoruan, de ez nem rideg természetéből folyt, hanem egy életbőlcs mély lelkületéből, e tulajdonoknak köszönhetett ő is legtöbbet. Hisz ő szerette az ifjúságot s hibái iránt is kegyelmes tudott lenni. Egyszer rendkívüli kihágásért az előljáróság négy ifjut kiutasított a főtanodából; az egyik Augustinovicshoz folyamodott, s ő kieszközölte visszazavétetését³⁾. A mely egyháztanácsi ülésben letette a főgondnoki esküt: ugyan abban egy végzés hozatott, melyben a gyermekek kemény verése a tanítóknak szigoruan megtiltatik⁴⁾. Most földabroszokkal látta el az osztályokat⁵⁾; majd a hármónia-tanítást segítette elő⁶⁾. De ha az ifjúság s a nevelésügy iránti szeretetének mindezen s hasonló kisebb bizonyítékai nem volnának is, ott van alapítványa, mely munkás, hosszú élete szerzeményének nagyobb részét foglalja magában; s ez egyedül elég hangosan hirdeti Augustinovics Pál nemes gondolkozását.

Halála előtt négy nappal, 1837. október 1-én kelt végrendeletében mondja: „Az ezen Nagy-Fejedelemségbeli Nemes Unitárius Státus szegény sorsát tekintvén, s azok ifjainak mind a tudományokban, mind a moralitásban leendő jobb módđali neveltetések lévén eleitől fogva főczéлом, azt a nemes Unitárius Státust hagyom universalis haeresemnek.“

„A volt czéлом — folytatja — hogy leveleimet tökéletesen rendbe szedve, azokból dolgaim állását tisztába téve, s a ns. Unitárius

1) U. o. 37, 833. sz. — 2) U. o. 48, 833. sz. — 3) U. o. 48, 833. sz. — 4) U. o. 313, 832. sz. — 5) U. o. 369, 833. sz. — 6) U. o. 92, 834. sz.

Státus nevezetesebb szükségait is, hitem sorsosival egyetértőleg, tekintetbe véve, ezekhez képest tegyem pontonként meghatározva rendelkezésemet; de elkezdett munkámban előbb hivatalom foglalatosságai, később Kolozsvárról eltávozásom miatt eddig be nem végezhetvén, most pedig arra leveleim távolléte s gyengélkedő állapotom miatt egész teljességében ki nem terjeszkelhetvén, minekutána gubernialis cancellista bölöni Farkas Sándornak, concept practicansok Körmöti Józsefnek és Fekete Sámuelnek akaratomat már több ízben kijelenttem, tudva van előttök célom, s az ők egyenességökben benső megnyugvással vagyok, hogy hátramaradó vagyonomról mostani meghatalmazásomnál fogva úgy fognak rendelkezni, mintha magam volnék életben, ezt előre bocsátva.

1-ben. A ladamosi jószágomat, minden hozzátartozóival, s ahoz tartozó ns. zaránd-vármegyei részjószágokkal, kedves barátim b. Farkas Sándor, Körmöti József és Fekete Sámuel adminisztráltassák, annak jövedelmeiről minden esztendőben számadást adván a consistoriumnak. A jószág tiszta jövedelmének az irt ns. unitárius Státus minő közintézeteire és szükségére leendő fordittatását a kinevezett administratorok együtt közértelemmel hárman határozzák meg, és az e szerént meghatározott célra fordittassék in perpetuum. — — Nevezett barátimnak, a mint szóval többször kijelenttem, lelkekre kötöm, hogy nekem szivemen leginkább fekvén a kolozsvári nemes unitária oskolában a tudományos és erkölcsi nevelés jobb lábra állítása, tehát vagyonom mi célra fordítása elhatározásában ezt tartsák lelkiismeretesen szemek előtt.“

Az 5-ik pontban egész könyvtárát, a 6-ik pontban capitálisait hagyja a kolozsvári unitarium collegiumnak.

A többi pontokban egyéb vagyonairól rendelkezik. Kis-Solyósi részjószágát hagyta Sámuel öcsésének; leánytestvéreinek pedig Déván 3000 ezüst frton feljül szerzett jószágát. Régi gazdaszonyának Benkő Katalinnak életére évenként 600 frtot rendelt s ezüstnemüi egyrészét. Megemlékezett barátiról, kiknek értékes emlékeket hagyott, s a körülötte szolgálókról.

Végre kívánja, hogy Kis-Solyosban temettessék el¹⁾.

Senkiről sem felejtkezett meg, a kik hozzá tartoztak, vagy neki szolgálatot tettek; de legtöbb szeretettel az ifjuság neveléséről gondoskodott utolsó napjaiban is!

1) Lásd: Végrendeletét a Consist. levéltárában.

Koporsója felett N.-Szebenben okt. 7-én az országos Karok és Rendek, ugy Daniel Elek, főgondnok társa, s több előkelő hit-rokonink jelenlétében Gyöngyösi István, ó-tordai pap, tartott gyászbeszédet, kit egyházi k. tanácsunk bizott meg e szomorú kötelesség teljesítésével. Innen Kis-Solymosba vitetvén perai, ott ugyan-csak nevezett pap még egy beszédben mutatta fel a nagy közön-ség előtt e nemes jótevőnk emlékét¹⁾. Sirja fölé a k.-solymosi te-metőben az adminisztrátorok két öl magasságu, díszes kőoszlopot emeltettek, melynek egyik oldalán feljül Augustinovics czimere, alább e felirat: „Kis-solymosi Augustinovics Pál, királyi főkormányi ta-nácsos, főszámvevő-hivatali elnök, és az erdélyi unitárius Státus főcurátora s ifjai nevelésének örök hálát érdemlő alapítója emléke. Meghalt 1837. októb. 6. fáradhatatlan munkás életének 74-ik esz-tendejében.“ A talapzaton, alól ez van: „Béke e kő alatt nyugvó becses porokra“²⁾ E kő talán elporlhatik egykor az idők emésztő méhében; de az emlék, mely egy vallás-közönség ezreinek szívébe van írva, élni és áldatni fog nemzedékeken keresztül.

Igen, t. olvasóim, a mi s majd ivadéink hálás tiszteletének örökzöld koszoruja veendi körül Augustinovics Pál nevét, mint egy munkás, jó hazafiét, mint egy művelt lelkü emberét, s különösen mint egyházunk s iskoláink egyik kitünő jótevőjét.

Még él egy Augustinovics Kis-Solymoson, ez is Pál nevű, uno-kaöccse a dicsőültnek, fia a fennebb említett Sámuelnek. Gyermek-ei nem lévén, az Augustinovics név vele a sirba száll, s egy csa-láddal, mely vallás-közönségünk történetében kitünő helyet foglalt el, megint kevesebb lesz.

VI. Felmutatám néhány gyenge vonásban egy jelesünk élet-rajzát; még hagyományának értékéről, kezeléséről s jelen állásáról kell röviden szólnom.

A ladamosi jószág értékét fennebb 52,000 pfrtban kimutat-tam³⁾. Bévelt capitálisából, az adósságok s némely költségek levo-natván, maradt 6000 pfrt. Az ezüstnemük felerésztében 407¹/₂ lat. Könyveinek száma, melyek főtanodánk könyvtárába helyeztetek, 660 darab, köztök a francia „Moniteur“ czimő lap 1789—1815-ig, tehát 26 évi folyama békötve, s a francia nagy „Encyclopaedia“

1) Mind két beszéd kinyomatott N.-Szebenben, 1837. — 2) Lásd rajzát Orbán Balázs „Székelyföld“ cz. műve 1. k. — 3) Tartozott e jószághoz 9 ökrös, és 9 gyalogszerű jobbágy, 4 zsellér; továbbá Blesényből 13, Patigányból 21 jobbágy.

teljes példányai. A könyvekkel 27 drb érem is adatott bé, kettő arany, a többi ezüst. Írásai egy külön szekrényben egyházi tanácsunk levéltárába tétettek. Mindezeket öszszeszámítva, hagyományának értékét alsó számítással tehetem 60,000 pfrtra.

A nevezett adminisztrátorok a könyveken, érmeiken s írásokon kívül, egyebet kezök alá vettek, a jószágot előbb tisztekkel kezeltették, majd bérbe adták. A hagyomány kezeléséről, jövedelmeinek miként s mi czélokra leendő fordításáról rendelkezéseket 1841. július 11-dikéről kelt levelökben terjesztették egyházi főtanácsunk eleibe¹⁾, mi el is fogadtatott.

E szerint „Augustinovics hagyománya“ ily név alatt a Státus egyéb vagyonaitól elkülönítve kezelendő.

Jövedelmeit az adminisztrátorok veszik be, koronként kiadják a Státus nevében, fekvő teljes biztosíték mellett, s mikor az így tőkésített jövedelmek 10,000 pfrtra növekszenek, ezt, vagyis az ezekről szóló kötleveleket, mint állandó tőkét kötelesek beadni az egyházi főtanácsnak. A beadandó 10—10 ezer pfrt el nem költhető tőkék kamatjainak $\frac{5}{6}$ -tod része fordittatik a Státus közszükségeire, s nevezetesen a tanárok s köztanítók fizetéseire; $\frac{1}{6}$ -tod része pedig folyvást vissza adatik az administrationnak tőkésítés végett.

A néhai capitalisaiból bévett s végrendeletileg egyenesen a kolozsvári főtanodának hagyott 6000 pfrt kamatait az adminisztrátorok magoknak tartották fáradságaik jutalmául; de rendelték, hogy „haláluk után ez a 6000 pfrt külön állandó tőkének maradjon, s kamatainak $\frac{1}{6}$ része hasonlóképp mindig tőkésítették, $\frac{1}{6}$ része a főtanoda könyvtárnoka fizetésébe adassék, $\frac{4}{6}$ -dával pedig a főtanoda physicum muzeuma gyarapítottassék, jelesebb magyar s más nyelveken irt tudományos könyvek szereztessenek a könyvtár számára, szabadságában állván a professoroknak magok szakjokba tartozó valamely jelesebb munkát évenként ajánlhatni megvétel végett, de ezek is a könyvtár tulajdonainak tekintessenek.“

Végre „az adminisztrátorok kihaltával, az administratio a fő consistorium kebeléből titkos szavazás útján s közértelemmel választandó érdemes két tag s ezen hagyomány pénztárnoka által folytattatik“ a fennebbi elvek szerint, melyeken változtatás nem történhetik.

Az administratio ezen elvek megállapításában hivatkozik a néhai hagyományozó akarására, mely szerint a mellett, hogy a jelen

1) A végrendelethez van mellékelve.

szükségein segíteni kívánt, egy folyvást növekedő tőkével a távol jövőre is nagyobb-nagyobb erővel óhajtott kihatni. Gondolta, hogy ha hagyományának egész jövedelme évenként igénybe vétetnék is: az által tanítási ügyünk még sem lenne oda emelve, hová óhajtotta; míg így, koronként, a mint az idők kívánalmái is növekszenek, újabb-újabb segedelmet adhat, s egykor — jó kezelés mellett — elérhetik az utódok azt, mit mi nem érhattünk meg, hogy az „Augustinovics-hagyomány“ egyházunk kebelében egy biztos, jobb állapotnak leendő eszköze.

Az idő igazolta e nézetek helyességét; 30 év már megkésztette e szép hagyomány tőkét, s pedig megnyit segített égető szükséginken is! Az érdem a hagyományozóé, de elismerésünket az adminisztrátorok is megérdemlik, hogy rendelkezésökben a hagyományozó intentioit megértették és követték.

Az adminisztrációból a lelkes Farkas Sándor korán kihalt. Körmötzi és Fekete később, 1857-ben, lemondtak, miután az első 10000 pfrtot már 1846-ban beadták¹⁾. Új adminisztrátorokká választattak Mikó Lőrincz, Kelemen Bénéiamin és Ürmösi Sámuel egyházi tanácsosok, előbbi egyszersmind e hagyomány pénztárnokává.

A második és harmadik 10,000 pfrtot, melynek nagyobb része a ladamosi urbéri kárpótlásból telt ki, az új adminisztrátorok az egyházi főtanácsnak 1862-ben adták bé²⁾. Beadták ekkor azon 6000 pfrt külön tőkét is, melynek kamatait az előbbi adminisztrátorok vették; e tőke a beadás óta a fennebb megírt módon a főtanodai könyvtár s phys. muzeum alapjául szolgál.

Az 1866-dik évben beadatott a negyedik 10,000 pfrt is³⁾. S a következő évben a blesényi s patigányi dézma-kárpótlásban kapott 15,750 pfrt földtehermentesítési kötvényeket s 27 frt 64 kr. kiegyenlítési készpénzt kapván a hagyomány, 1868 elején az ötödik 10,000 pfrt tőke is elkülönített az adminisztrátori kezelés alatti pénztártól⁴⁾.

S most lássuk, miből áll jelenleg az összes „elkülönített Augustinovics-alap?“

1) A lemondásról lásd: Egyh. k. tanács jegyzők. 51: 1856. 64 és 145. 1857. Egyh. főt. jegyzők. 97—11: 1857. számokat, és 1864-ki egyh. főt. jegyz.—

2) Lásd: Egyh. főt. jegyz. 15: 1862. sz. — 3) Egyh. főt. jegyzők. 66—8: 1866. sz. — 4) Egyh. k. tanács jegyzők. 50 p. 1868. sz. Megjegyzendő, hogy minden

10,000 pfrt tőke alatt oly összeg értetik, melynek 6-os kamata évenként 630 frt osztr. ért.

1. Bétáblázott kötelezvények mellett ki van adva . . . ,	20,890 frt o. é.
2. Földtehermentesítési kötvényekben van	24,530 frt p. p.
3. Magyar földhitelintézeti záloglevelekben	10,600 frt o. é.
4. A könyvtár s phys. muz. alapja . . .	6000 frt p. p.
együtt . . .	62,020 frt.

Ehhez adva az adminisztrátorok kezelése alatti 6,792 frtot, s végre, ha ide számítjuk a ladamosi jószágot is, melynek értéke 1848 után bár csökkent valamit, de itt anynyiban kell vennünk, mennyiben a néhai hagyományozónak állott, azaz . . . 52,000 frtba, ma teszen az „Augustinovics-hagyomány“ mindössze 120,812 frtot.

Még csak egy pillantást, mielőtt bezárnám e vázlatot, s ezt vessük a jövőbe. Ime, csak egy emberi élet, 50—60 esztendő, kell még, s e hagyomány kétszáz ezer frtot teend, vagyis többet, mint a nevezett vallás-közönség közpénztára minden egyéb tőkepénzei együtt véve. S még tovább tekintve, mit ígér e hagyomány? Egyházi s iskolai életünkben minő eredményeknek lesz egykor esz-közölője Augustinovics? Hagyjuk ezt, t. olvasóim, az utókornak, mely, mint mi, áldani fogja e nemes jóltevőnk emlékét.

Buzogány Áron.

III.

Az unitárius keresztény vallás.

(Papi hivatalba igtató beszéd). 1)

„Mindeneket megpróbáljatok; a mi jó, azt megtartsátok.“ 1. Thes. 5, 21.

Ez alkalom különös körülményei nem csak igazolják, sőt meg is kívánják az eltérést attól a szokástól, a melyet prédikátorok egy papnak hivatalába iktatásakor általánosan követnek. Ilyenkor rendszeren a keresztény papi hivatal természete, célja, kötelességei és előnyeiről szoktak beszélni. Én is örömet foglalkoznám e tárgyakkal, ha nem lebegett volna előttem, hogy ma egy vallásos társulatnak oly papot adunk, kinek véleménye különösségei sok megjegyzésre, hogy ne mondjam, sok hibáztatásra adtak okot. Jól tudom, hogy sok őszinte keresztény úgy fogja fel a mai nap ünnepélyességét, miként ez azért van, hogy befolyást szerezzen oly elveknek, a melyek előttök téveseknek látszanak. Én az ily emberek félelmét és aggodalmait tisztetem; s miután azt hiszem, hogy azok részben balfogalmon alapulnak: kötelességemnek tartom a lehető világosan felmutatni előtetek honunk keresztényei azon osztályának főbb nézeteit, mely e vallásos társulat iránt rokonszenvvel van.

Egy kevés béketűrésre kérlek, mert egy ily fontos és nagy tárgyat kis keretbe foglalni nem lehet, — továbbá lehetetlen kimutatni egyetlen beszédben nézeteinket a kijelentés minden tanáról, annál kevésbé a vélemény-különbségeket, melyek közöttünk léteznek. Én azokra a tárgyakra szoritkozom, a melyekre nézve érzelmeink félre valának magyarázva, s a melyek minket másoktól leginkább megkülönböztetnek. Vajha buzgósággal hallgatnátok engem! Istenem! szabadíts meg minket minden előítélettől és szívtelenségtől, s tölts bé az igazság és erény szeretetével.

1) „People's edition of the entire works of W. E. Channing, D. D. Vol. II. Belfast, 1843“ czimű könyvből. Mondatott Baltimoreban, 1819.